

Gezelligheid en onderlinge hulp: een goede combinatie?

Welzijn en welbevinden onder schoenmakers

Ton Kappelhof *

In deze bijdrage wijst de auteur op kenmerkende eigenschappen van een beroepsvereniging.

Zorg en verantwoordelijkheid voor elkaar en ruimte voor 'sociabiliteit'. Verzekering bij ziekte en overlijden was in de negentiende eeuw nog geen vanzelfsprekende zaak. Gezelligheid, de 'gewoonste' zaak van de wereld, heeft nauwe banden met onderlinge solidariteit.

Vlak voor mijn vertrek bij het Stadsarchief meldde een collega, Henk Veenstra, een mooie vondst. Bij het omnummeren en opnieuw inpakken van het oud-stadsarchief was een gedrukt boekje tevoorschijn gekomen met een reglement van het gezelschap *Tot Algemeen Welzijn der Mr. Looijers, Mr. Schoen en Laarzenmakers* met daar nog bijgevoegd twee kwitanties uit 1844. De heren, 38 in getal, hadden zich tegoed gedaan aan 190 liter bier (5 liter gemiddeld de man) en een maaltijd bij ene Jos, wiens verdere naam onleesbaar is. De vereniging omvatte ook een onderlinge begrafenisverzekering.¹ Afgezien van een vermelding in de provinciale almanak van 1852 is er over dit gezelschap niets bekend.²

Tot voor kort ging iedereen ervan uit dat er na de definitieve afschaffing van de gilden in 1820 tot aan de oprichting van de eerste moderne werkliedenverenigingen en vakbonden rond 1870 heel weinig zou zijn gebeurd. De sociale bescherming die de gilden hun leden boden ging teloor en de meeste met de gilden verbonden ondersteuningsfondsen zouden zijn geliquideerd. Op de meer open markt die daardoor ontstond waren wel commerciële verzekeraars actief, maar vooral in oudere literatuur

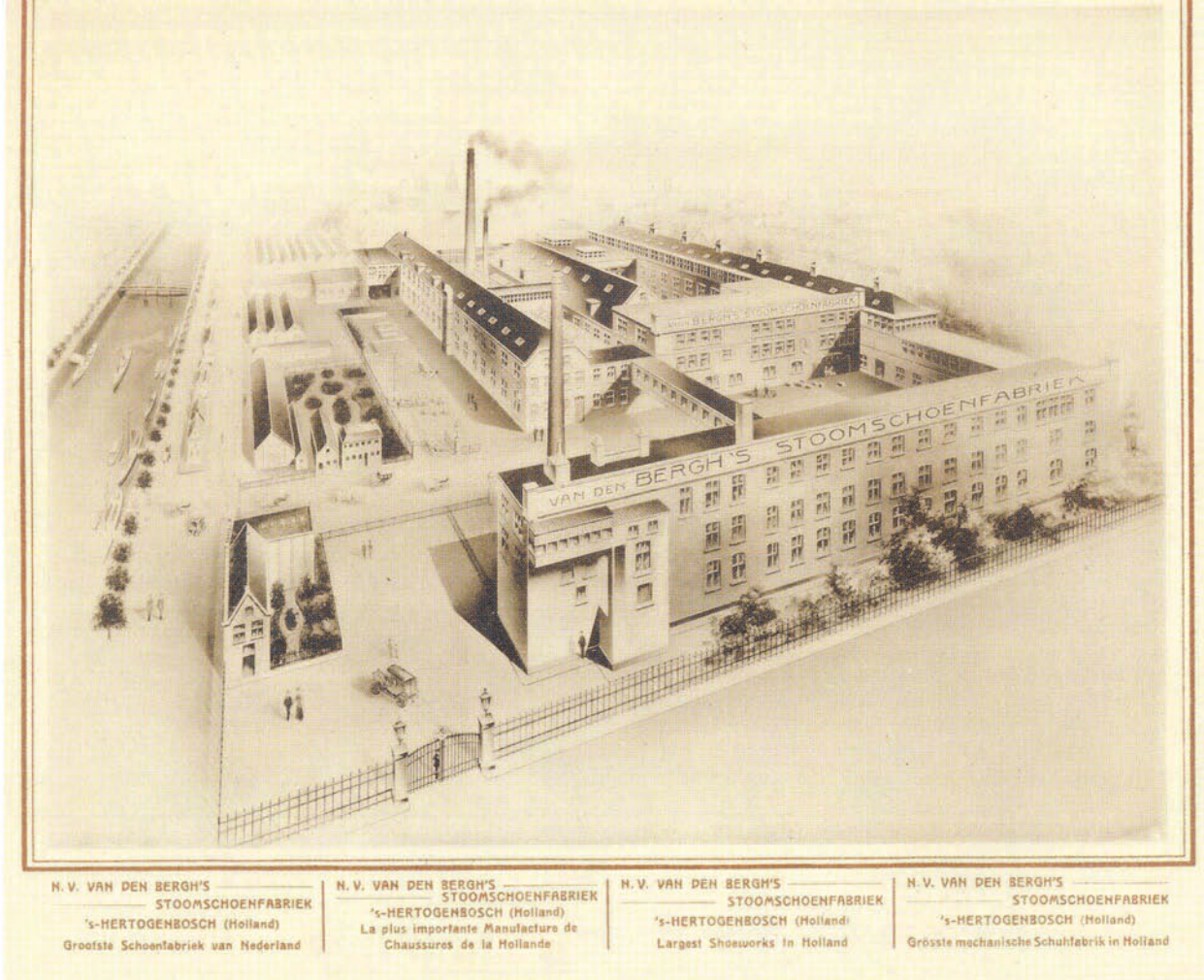

*Sint Crispinus, beschermheilige schoenmakers en looiers, op een penning van het Bossche schoenmakersgilde, ca. 1750. Zijn uitgestrekte rechterhand omklemt een looiers schaafmes, in zijn linkerhand een leest. Keerzijde: ruiterslaars met kap en spoor, muil en schoen. (Uit: J. Dirks, *De Noord-Nederlandsche gildepenningen*, Haarlem, 1878, met Atlas, 1879)*

werden deze verzekeraars vaak afgeschilderd als louche lieden die er als het uitkwam met het geld vandoor gingen. De laatste jaren is er over de geschiedenis van verzekeringen bijzonder veel gepubliceerd³ en daarom weten we nu dat er tussen 1820 en 1890 een heleboel gebeurde en dat daar ook goede initiatieven bij zaten. In 1890 was 15% van de Nederlandse bevolking aangesloten bij een vrijwillige, onderlinge verzekering. Meestal betrof dat een begrafenisverzekering. In 's-Hertogenbosch ontstond pas in 1892 de eerste, enigszins functionerende werkliedenvereniging, zodat het hiaat hier nog groter was. Al met al een reden eens wat beter naar dit boekje te kijken en te bezien wat destijds de bedoeling was.

'Bussen' in 1850

De in 1815 aangenomen grondwet bepaalde dat de regering aandacht diende te besteden aan de armenzorg. Een uitvloeisel van deze bepaling was dat zij jaarlijks een

'Grootste Schoenfabriek van Nederland'
(Uit: Noord-Brabant's Nijverheid in Beeld, ca. 1917)

verslag 'omtrent het Armwezen' opstuurde aan de Staten-Generaal. In dit verslag werd ook aandacht besteed aan de voorkoming van armoede en daaronder rekende men ook verzekeringen tegen de gevolgen van ziekte en overlijden. Het *Verslag omtrent den staat van het Armwezen* over het jaar 1850 vermeldt in tabel 18 de 'zieken- en begrafenisbussen' die Nederland in dat jaar telde.⁴ Deze bussen waren onderlinge fondsen die de leden verzekerden tegen de materiële gevolgen van ziekte en overlijden en soms ook invaliditeit. Zoals bekend hechte rijk en arm een zeer groot belang aan een 'fatsoenlijke' begrafenis en legden ook mensen met een kleine portemonnee wekelijks geld opzij voor een begrafenisfonds.⁵ Een deel van deze bussen kwam voort uit de opgeheven ambachtsgilden. De onderlinge fondsen werden vaak door vrijwilligers beheerd, wat de beheerskosten drukte en een efficiënte controle mogelijk maakte. In 1850 telde het departement van Binnenlandse Zaken in Den Haag in totaal 362 bussen, waarvan er slechts 20 in de provincie Noord-Brabant gevestigd waren. Aan deze fondsen namen in Noord-Brabant 1386 mensen deel en aan 216 personen werd een uitkering gegeven. De statistiek vermeldt ook per provincie het quotiënt van het aantal deelnemers/

aantal inwoners. Dit getal is een indicator voor de bereidheid en het vermogen zich op deze wijze te verzekeren. Noord-Brabant had verreweg het allerlaagste quotiënt (3,49 per 1.000 inwoners). Daarop volgden drie andere 'buitengewesten' namelijk Gelderland (4,12), Drenthe (4,70) en Limburg (7,61). Het hoogste quotiënt treffen we in Zuid-Holland aan: 216,56, alle andere provincies scoren lager dan 100.

De Noord-Brabantse bussen waren in de volgende plaatsen gevestigd: Bergen op Zoom: 10; Tilburg: 6; Breda: 2; Grave: 1; 's-Hertogenbosch: 1.

De grootste stad van Noord-Brabant zou dus slechts één bus gehad hebben. Verslagen uit eerdere en latere jaren vermelden voor 's-Hertogenbosch helemaal geen bussen meer, terwijl het in 1850 vermelde fonds in dat jaar was opgericht, maar geen verdere gegevens had verstrekt. De geneigdheid om Den Haag te informeren was dus gering, maar dat was ook elders het geval. In 1850 bestonden er in 's-Hertogenbosch echter wel degelijk meer bussen. Franssen noemt vier 'werkliedenverenigingen' die onderlinge fondsen hadden, namelijk verenigingen van timmerlieden (opgericht in 1841), goud- en zilversmeden (opgericht in 1847), ijzersmeden (opgericht in 1848) en typografen (opgericht in 1849). Na 1850 zouden meer dergelijke verenigingen ontstaan: van lintwerkers (1859), wellicht van kleermakers (1870) en een tweede,

afgesplitste vereniging van typografen (1875).⁶ De statistiek van het rijk is dus onvolledig, maar in hoofdlijnen geeft zij wel, zo blijkt uit andere bronnen, een juist beeld. De geringe fondsendichtheid van Noord-Brabant was een gevolg van de lage urbanisatiegraad en de lage materiële welvaart. Noord-Brabant en Limburg hadden in de negentiende eeuw verreweg het laagste regionale inkomen per hoofd van Nederland. In de twee grootste steden komen we ook de grootste aantallen bussen tegen: Amsterdam met 60 en Rotterdam met 30. In Noord-Brabant ontstonden ook pas zeer laat, na 1880, ziekenfondsen.⁷ Dat de rijksstatistiek niet volledig was, is al langer bekend.⁸ Franssen noemt ook het gezelschap van de looiers en hun stamgenoten en beschouwt dit samen met twee andere verenigingen als een overblijfsel van de oude gilden.

Tot Algemeen Welzijn

Het reglement is op 21 december 1843 'gearresteerd' in een 'extra-ordinaire vergadering' door de president, de thesaurier-secretaris en de twee commissarissen van het gezelschap. Uit niets blijkt de bemoeienis of assistentie van een jurist of een notaris.⁹ Lid konden alleen worden looiers, schoen- en laarzenmakers die de graad van meester bezaten en inwonende zoons van meesters. Knechts en gezellen konden niet toetreden, vrouwen evenmin, zij het dat weduwen van leden wel contributie mochten bijdragen tegen een verlaagd tarief. In ruil daarvoor hadden hun erfgenamen recht op het dadelijk te bespreken 'sterfgeld', maar teren was er voor hen niet bij. Aan toetreding tot het gezelschap ging een ballotage vooraf. Zittende leden konden nieuwe leden voorstellen, waarna in de volgende vergadering met 'balletjes' gestemd werd. De beslissing viel bij meerderheid van stemmen. Tijdens het stemmen moest het 'spelen' gestaakt worden. Dreigde het geraas van de damschijven het tellen van de stemmen anders te overstemmen? Wie bezwaren had tegen een kandidaat-lid moest dit doen op een verzegeld briefje. Alle leden moesten een wekelijkse contributie van een toen nog echt zilveren dubbeltje betalen. Nieuwe leden moesten een exemplaar van het gedrukte reglement kopen voor 50 cents.

Bij overlijden van een lid werd 'sterfgeld' betaald. Een man wiens vrouw overleed kreeg 20 gulden, overleed de man eerst dan werd 30 gulden uitbetaald. Voor een weduwe die contributie betaald had – 5 cent per week – werd sterfgeld uitgekeerd aan de erfgenamen. Men had pas recht op sterfgeld na twee volle jaren lid geweest te zijn. Aldus werd voorkomen dat lieden die voorzagen binnen korte tijd te zullen overlijden, nog gauw even lid werden om na luttele weken hun erfgenamen een voordelige uitkering te bezorgen. Personen die ouder waren dan 36 jaar en die dus een hogere sterftekans hadden, mochten geen lid worden. Vanuit verzekeringstechnisch

oogpunt was dit niettemin een amateuristische aanpak. Commerciële verzekeraars werkten toen al met gedifferentieerde premies die afhingen van de leeftijd en andere factoren zoals de gezondheidstoestand. Het in 1826 door de Bosschenaar C.J. van Heusden Jzn. opgerichte *Onderling lijfrentefonds voor gehuwden en ongehuwden uit den meer en min vermogenden stand* hanteerde in 1840 drie tarieflijsten. Commerciële verzekeraars maakten toen al gebruik van sterftetafels, een systeem dat in de zeventiende eeuw in de Republiek was uitgevonden.¹⁰ Een ander vast bestanddeel van een commerciële verzekering, een door een bevoegd geneesheer afgegeven attestatie over de gezondheid van de verzekerde, was voor de looiers evenmin een vereiste.¹¹

Jaarlijks vinden er vier gewone vergaderingen plaats, steeds op een maandag en wel in de maanden december, maart, juni en september. Elk aanwezig lid heeft dan recht op een liter bier, waarvoor in 1844 15 cent betaald werd. De President krijgt het dubbele en verder drinken is voor eigen rekening. De grote feestdag is 26 oktober, de dag waarop al eeuwen lang de patroonheilige van de looiers en schoenmakers gevierd werd, Sint Crispinus. Op die dag krijgt elk lid zijn 'speengeld', een bedrag van f 1,30. Zowel op de dag zelf als de dag daarna moeten alle leden 's morgens een mis bijwonen ter nagedachte-nis aan de overleden broeders. Deze bepaling, die rechtstreeks uit de Middeleeuwen afkomstig lijkt te zijn, geldt echter niet voor de leden die 'eene andere Godsdienst' belijden. Men hield dus rekening met protestantse leden. Traditioneel is ook het verbod op schelden en vloeken tijdens de vergaderingen en de boeten die op verzuim en overtredingen zijn gesteld. Wie tijdens een vergadering voor zijn beurt praat is een stuiver (toen nog van zilver) kwijt, het missen van de mis is duurder: 30 cent. Opmerkelijk is dat de priester die de mis opdraagt niets krijgt, dat er vanwege de vereniging geen kaarsen worden gebrand en dat er vanuit de kas niet geofferd wordt. Een oude ook bij de gilden en de blokken voorkomende traditie is het gebruik van penningen om de aanwezigheid van de leden te kunnen controleren en de verplichting om het lijk van een overleden broeder of diens vrouw te volgen.

Een zeer merkwaardige bepaling, die we in artikel 31 tegenkomen, lijkt te slaan op zelfdoding. Geen sterfgeld wordt betaald aan de erfgenamen van hen '... welke hun leven hebben verkort en zulks is bekend, hetzij door welke oorzaak het wezen mag ...'.

In het reglement wordt nergens verwezen naar een eerder bestaand hebbend gilde. Het is echter niet uitgesloten dat de oprichters van de vereniging het oude gilde in gedachten hebben gehad. Het ambachtsgilde van de looiers en de schoenmakers ging in 1767 over tot de stichting van een begrafenisfonds. De contributie bedroeg

*Thuiswerkers buitenshuis: schoenmakers in Waalwijk, ca. 1910
(Collectie Gemeentearchief Waalwijk)*

5 cent per week en de uitkering bij overlijden was gelijk aan die van *Tot Algemeen Welzijn* namelijk f 30 voor een overleden man en f 20 voor een overleden vrouw.¹²

Karakter van de vereniging

Bestudering van het reglement toonde aan dat in deze vereniging gezelligheid, rituelen en een beperkte vorm van onderlinge hulp samengingen. De rituelen concentreerden zich rond overlijden van leden en hun echtgenoten, een jaarlijks feest op de naamdag van de patroonheilige en geregelde teerdagen tijdens welke er gedronken werd. Veel attributen doen denken aan de oude gilden en trouwens ook de blokken: de busknecht, de penningen, de boeten bij verzuim, het verbod op ruziemaken. Anders dan het gilde was het lidmaatschap niet verplicht, maar dwang bleek niet nodig te zijn. De 38 leden die in 1844 meededen met de teerdag zouden wel eens alle of bijna alle looiers, schoen- en laarzenmakers geweest kunnen zijn die 's-Hertogenbosch op dat moment had. De ballotage wijst op beslotenheid en op de wens zichzelf af te zonderen. Wie een slechte naam had of 'eruit lag' kwam er gewoon niet in. Opvallend zijn ook de benamingen van de bestuursleden. De 'president' voert alles aan, hij heeft twee 'commissarissen' en een 'thesaurier' die tevens secretaris is. Deze vier heren vormen de 'generale directie', maar dat is nog niet genoeg. Deze vereniging die mogelijk nooit meer dan 50 leden heeft geteld, heeft ook nog vier 'assessoren' nodig die de leden van de directie bij ziekte of afwezigheid moeten vervangen. Het lijkt erop dat de schoenmakers de hogere standen met hun sociëteiten imiteerden. Door zich met zulke fraaie bena-

mingen te tooien onderscheidden zij zich van het gewone volk en de losse arbeiders die niet voor een vak geleerd hadden. We mogen hier gerust een zeker streven naar standsverheffing in zien.

Per lid toucheerde de vereniging jaarlijks f 5,20. Uitgaande van de 38 in 1844 vermelde leden zou dat, aangenomen dat iedereen trouw betaalde, jaarlijks bijna f 200 aan inkomsten hebben opgeleverd. Een vergelijking van inkomsten en uitgaven, uitgaande van 38 gewone leden en 2 sterfgevallen per jaar (een man en een vrouw), 5 vergaderingen per jaar en waarbij geen rekening is gehouden met de opbrengst van boeten, levert een balans op die er vanuit zakelijk oogpunt niet solide uitziet. Immers, tegenover inkomsten ter grootte van f 197,20 staan uitgaven ter waarde van f 166,20. Maar liefst 22% van de inkomsten gaat op aan de honorering van het vierkoppige bestuur en de busknecht. De thesaurier-secretaris hoefde alleen de administratie van de kas bij te houden en de jaarrekening op te stellen. Notuleren van de vergaderingen was niet voorgeschreven, de overige bestuursleden hoefden alleen de vergaderingen te leiden. Een besmettelijke ziekte die leidde tot twee extra sterfgevallen - en dat kwam in 's-Hertogenbosch in de negentiende eeuw geregeld voor - bracht de kas al in de rode cijfers. We mogen ons dan ook afvragen of de verzekering voor de leden zo belangrijk is geweest.

Moralistische geschiedschrijving

Toen de vereniging van lintwerkers in 1870 opgeheven werd, meldde de Bossche Kamer van Koophandel en Fabrieken dat dit te wijten was aan een 'onvoldoende zedelijke ontwikkeling' van de leden, welke tot uiting kwam in herhaalde dronkenschap tijdens de vergaderingen. Ook in de historische vakliteratuur¹³ wordt het vaak zo voorgesteld dat deze verenigingen niet veel te betekenen hadden en dat feestvieren belangrijker werd geacht dan acties gericht op betere arbeidsvoorwaarden of op het sluiten van goede verzekeringen. De toonzetting van dergelijke betogen is vaak verborgen moralistisch, terwijl zij ook uitgaan van een calculerende mens, een 'homo economicus' die steeds van tevoren uitrekent of het hem winst of verlies oplevert. Deze zuiver rationele mens heeft in feite echter nooit bestaan. Het lijkt in de optiek van veel schrijvers wel alsof gezelligheid niet samen kan gaan met goede sociale zorg. Verenigingen als *Tot Algemeen Welzijn* hadden tot doel mensen van een bepaalde stand bij elkaar te brengen. De periodieke bijeenkomsten en de verplichtingen die men aanging leidden tot socialisatie. Een van die verplichtingen was de onderlinge hulp bij overlijden die tot uiting kwam in een uitkering in geld en in aanwezigheid bij de uitvaart. De uitkering in geld bij overlijden was mogelijk amper toereikend om de kosten van de begrafenis te kunnen voldoen. Lieden die elkaar goed hebben leren kennen, weten wanneer de

Ergens in Noord-Brabant: nog geen industrie, echt handwerk. Prentbriefkaart, ca. 1904.

ander echt hulp nodig heeft en wat er dan het beste kan gebeuren. De socialisatie kan dus heel wel geleid hebben tot vormen van onderlinge hulp die we in archieven of kranten niet tegenkomen. Kortom, gezelligheid en onderlinge hulp liggen eerder in elkaars verlengde.

Topje van een ijsberg ?

Het reglement van *Tot Algemeen Welzijn* werd vastgesteld op 21 december 1843. Het bewaard gebleven exemplaar werd gedrukt in 1857 en op de kaft staat een ten dele onleesbare aantekening met het jaartal 1863. We mogen er derhalve van uitgaan dat deze vereniging van 1843 tot 1857 en mogelijk tot 1862 of nog later bestaan heeft. De leerbewerkers namen de moeite om hun reglement te laten drukken. Wie weet hoeveel meer van soortgelijke verenigingen er in 's-Hertogenbosch bestaan hebben. Bevinden zich in de correspondentie van het gemeentebestuur nog meer van dergelijke reglementen? In hetzelfde jaar waarin *Tot Algemeen Welzijn* werd opgericht werd in 's-Hertogenbosch op 8 maart 1843 een verzekeringsmaatschappij opgericht die de naam droeg van *Het Noord-Brabandsch Begraffenis-Fonds onder de zinspreuk 'Tot Algemeen Welzijn'*. De oprichters en directeuren waren andere lieden dan de ondertekenaars van het reglement en de maatschappij beperkte haar rekruteringssterrein niet tot 's-Hertogenbosch. In 1855 verhuisde zij naar Waalwijk om daar tot grote bloei te komen en pas in 1969 op te gaan in Delta Lloyd.¹⁴ Het was rond 1840 kennelijk 'in' om verzekeringsmaatschappijen op te richten. Den Haag had hier geen weet van, ook al omdat alleen levensverzekeraars een vergunning nodig hadden en de beide verenigingen

Tot Algemeen Welzijn zich daar niet mee bezighielden. Ook dit is weer een aanwijzing dat er tussen 1820 en 1892 in 's-Hertogenbosch meer initiatieven genomen werden dan tot nu toe bekend was.

* Ton Kappelhof is historicus en archivaris, verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. Hij houdt zich daar bezig met de geschiedenis van de sociale zekerheid en met het functioneren van de medische markt in de vroegmoderne periode.

Noten

- 1 Onderlinge: zonder winsttoegmerk; de participanten delen in winst en verlies, terwijl ook fondsvorming mogelijk is.
- 2 Dit fonds is (nog) niet opgenomen in de databestanden 'Algver' en 'Arbver' van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.
- 3 Met als voorlopig hoogtepunt: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid - Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000* (Den Haag/Amsterdam 2000) 4 dln. met register.
- 4 Deze verslagen maken deel uit van de Handelingen van de Staten-Generaal. Het verslag over het jaar 1850 is opgenomen in de Handelingen over het parlementaire jaar 1852/53, p. 185-200.
- 5 K. Mandemakers, 'Om de laatste eer. Het Noord-Brabandsch Begraffenisfonds en de sociale verhoudingen in het schoenmakersdorp Besoyen 1870', in: *NEHA-jaarboek* LXII (1999) p. 111-137.
- 6 J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn leef- en werkmilieu in de 2e helft van de 19e eeuw* (2 delen; Tilburg 1976) deel II, p. 505 en 589-602.
- 7 J.A.G.M. van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999) tabel 26 op p. 191.
- 8 Loes van der Valk, 'Gilden, gildenbussen en vrijwillige contracten. De ontwikkeling van de verzekeringsmarkt 1780-1850', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 27(2001) p. 175-200.
- 9 www.knoware.nl/users.kappel.
- 10 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief Binnenlandse Zaken, toegang nummer 2.04.56, inv. nr. 2284 (dossier over het Onderling Weduwenfonds enz. van C.J. van Heusden Jzn., goedgekeurd bij KB van 10 juli 1840 nr. 137); het fonds werd blijkens een aantekening in potlood op het KB in 1860 opgeheven (exh. 26 november 1860, nr. 168, 7de afdeling); de tarieflijsten die als bijlage bij het rekest waren gevoegd ontbreken in het dossier.
- 11 Van Heusden eiste wel een verklaring van een bevoegd geneesheer; deze luidde dat hij [= de verzekerde] eene doorgaande en bestendige goede gezondheid geniet en alzoo niet labouereert aan lichaamskwalen of gebreken, hoe ook genaamd, die bij mij ten zijnen opzichte het vermoeden kunnen doen ontstaan van een grooter levensgevaar of aan een vroeger afsterven, dan waaraan ieder gezond en welvarend mensch van dezelfde jaren en sekse is onderworpen; bron: zie vorige noot.
- 12 Vriendelijke mededeling van Aart Vos, wetenschappelijk medewerker van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.
- 13 Onder andere: Franssen, II, p. 595.
- 14 Mandemakers, p. 112-116.